

Саломат ПОЛВАНОВА
катта илмий ходим-изланувчи
Ўзбекистон миллий университети
sonajon6@mail.ru

МАДАНИЙ КОДНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Мақолада оламнинг турфа манзарапарини очиб берувчи маданий коднинг назарий масалалари ўрганилган. Маданий коднинг таснифи ва код типологияси келтирилган, маданият белгиси фразеологик бирликлар мисолида изоҳланган.

Статья посвящена изучению теоретических проблем культурных кодов в целях описания различных картин мира. В статье речь идет о классификации культурных кодов и даются комментарии культурным знакам на примере фразеологических единиц.

The article is devoted to the theoretical research of the cultural code which is revealing different images of the world. There have been researched the classifications of cultural code, the typology of code and also been commented their cultural sign in phraseological units.

Калит сўзлар: код, семиотик код, маданий код, тематик маданий кодлар.

Ключевые слова: код, семиотический код, культурные коды, тематические культурные коды.

Key words: code, cultural code, semiotic code, cultural code, thematic cultural codes.

Замонавий тилшуносликда маданият белгисини ифодаловчи семиотика муҳим аҳамият касб этади. Семиотика белги ва белгилар тизимини ўрганувчи фандир. Олимларнинг “тил миллатнинг маданий кодлариидир”(7, 3), деган фикри эслайдиган бўлсақ, бугунги кунда бу масалаларни ўрганиш жуда долзарб эканлиги англашилади.

Семиотикага кирувчи код ва маданий код терминлари Ф.де Соссюр, У. Эко, К. Леви-Строс, Ю.С. Степанов, Ю.М. Лотман, В.Н. Телия, В.В. Красных, М.Л. Ковшова, Е.Е. Бразговская, А. Нурмонов ва Ш. Усманова томонидан муайян даражада ўрганилган. Код терминига француз антропологи К. Леви-Строс(1, 168) асос солган. Олим код атамасини фанга олиб киришда Р. Якобсоннинг назарий маълумотларига таянган. Код терминининг қўлланилишига афсоналарни таҳлил ва талқин қилиш сабаб бўлган. Чунки маданият, санъат, тил, шунингдек, жамиятдаги барча унсурлар жамоавий ҳамкорлик маҳсули ҳисобланади. Дастлаб, кодларнинг маданий антропологик жиҳати (қариндошлиқ, пазандалик, афсоналар) ва уларнинг маъно таркиби

бир-бирига таққослаш орқали ўрганилган: хом ва пишган, табиат ва санъат, аёл ва эркак каби.

Код хусусида итальян олими Умберто Эко шундай изоҳни келтириб ўтади: “A code is a way of modeling the world: verbal languages are primary modeling systems, whereas secondary modeling systems are all the other cultural structures, from mythology to art” (1, 186). Мазмуни: код, дунёни моделлаш тизими бўлиб, вербал тиллар бирламчи моделлаш тизими, мифологиядан то санъатгача бўлган барча маданий структуралар иккиламчи модделлаш тизими ҳисобланади. Маданий код ҳақида эса у қуидаги фикрни билдиради: “The cultural or reference code organizes a body of world knowledge referred to by the text” (1, 187). Мазмуни: маданий код матн орқали туртки берувчи/эслатувчи олам билими корпусини ташкил қиласи. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, инсон ва воқелик орасидаги муносабатни боғлашда код – **тушунтирувчи, маданий код – туртки берувчи/эслатувчи** хусусиятга эга.

Тилни ўрганишга маданий жиҳатдан ёндашиш уни рамзлар тизими, код термини сифатида изоҳлайди. К. Леви-Стросс фикрига кўра, маданиятнинг ўзи мулоқот кодидир. Шунга биноан, тилни код сифатида талқин қилиш, код моҳияти тубдан маданий белги эканлигидан далолот беради.

Бу борада жиддий тадқиқотлар олиб борган Юрий Лотман семиотикага корреляцион ва институционал аспектларни, Р. Барт мода кодини(1967) олиб кирган. У.Эко эса тилни код деб таърифлаб, унга функционал ёндашишни таклиф қилиш билан бирга коднинг қўшимча маъно беришини инобатга олиб, коннотатив тизим сифатида тонал кодлар билан фанни бойитган. У. Эко ва Д. Чандлер код мавзусини илмий таҳлил қилиш борасида Р.Барт изланишларига таянган ва олим аниқлаган бадиий матннинг қуидаги бешта кодини илмий асарларида қайд қилиб ўтган: 1) семик (semic – медумга тегишли код); 2) герменевтик (hermeneutic – қадимги манбаларни ҳикоя/тасаввур қилиш коди); 3) символик (symbolic – тематик код); 4) проайретик (proairetic – қадимги даврни ҳикоя/тасаввур қилиш коди); 5) маданий (cultural – маданий ёки манба кодлари) (1,187 // 9,171). Мазкур кодлар матн орқали юборилган дунё билимининг шаклланишини очиб берувчи кодлар ҳисобланади. Чунки кодлар маълумотни биринчидан –яшириш, иккинчидан – очиб бериш, учинчидан эса сақлаш ва етказиш вазифасини бажаради.

XX асрнинг иккинчи ярмида коднинг палеографик, институционал ва корреляцион маънолари луғатларда қўлланила бошлаган (Oxford English Dictionary). Ф.де Соссюр тилни код, деб атамаса-да, лекин тилнинг коди бор деган фикрини У. Эко ўз асарларида айтиб ўтган. Код турлари вужудга келишига С.Е. Шанон, В. Винер, Р. Якобсон ва М. Халле каби олимларнинг илмий асарлари сабаб бўлган (C.E. Shannon and W.Weaver's *Mathematical*

Theory of Communication, 1949; R. Jakobson and M. Halle's Fundamentals of Language). У. Эко илмий тадқиқ қилған код категориялари қуидагилар: **фонологик код, лингвистик код, семантик код, қондошлик (kinship) коди, миф кодлар, бадиий ва санъат коди, маданий кодлар, генетик кодлар, аналог кодлар, хулқ-атвор коди, имо-ишора коди, паралингвистик, физиономик ва англаш кодлари** (1,166).

Д. Чандлер кодлар типологиясини семиотик манбаларда ўрганиш билан берінде уларни тугал фикр англатувчи сүз ёки ибора маъноси сифатида мулоқот ва маданиятшуносликда кенг ёйилишига қараб уч турға ажратган: **ижтимоий, текстуал ва талқин қилувчи кодлар**(9,149–150). Мазкур семиотик субкодлар таснифи қуидаги жадвалда ўз аксини топған:

ижтимоий кодлар (social codes)	текстуал кодлар (textual codes)	талқин қилувчи кодлар (interpretive codes)
вербал тил, тана, товарли, хулқ-атвор кодлари	илмий, эстетик, жанр, масс-медиа кодлари	идрок қилиш, идеографик кодлар

Е.Е. Бразговская эса кодларни илмий асосда ўрганиб, кодлар күлланиладиган соҳалар ва тил соҳиблари характеристига боғлаб қуидагиларни аниклаган: **вербал, тана, хулқ-атвор, масс-медиа, одатий қоида, эстетик кодлар** (2, 50–51).

Тилшунос Ш.Усмонова код хусусида қуидаги илмий фикрни билдириб ўтган. ”Тилшуносликда код деганда, лисоний шакллар: тил, ҳудудий ёки ижтимоий диалект, шаҳар койнеси тушунилади. “Код” термини билан бир қаторда “субкод” термини ҳам ишлатилади” (13, 11).

Бундан кўриниб турибдики, юқорида кўрсатилган кодлар ўзининг субкодларига ҳам эга экан. Шунингдек, улар олам, турли воситалар ва улар орасидаги муносабатлар ҳақидаги билимдан ташқари, уларни боғловчи, бирлаштирувчи ва умумлаштирувчи маъноларни ҳам етказиб беради. Барча фикрларни умумлаштирган ҳолда айтиш мумкинки, тилдан ташқари барча субкодлар иккиласми семиотик кодлар хисобланади.

Тарту – Москва семиотика мактабининг раҳбари Ю. М.Лотман ва шу мактабнинг йирик вакиллари Вяч.Вс. Иванов, Б.А. Успенский каби олимлар кодларни ўта синчковлик билан ўрганганиб, уларга “иккиласми моделлаш тизими”, деб ном берган. Бироқ, бу ном оммалашмагани боис уларга нисбатан “иккиласми белгилар тизими”, ”иккинчи маданият тиллари” ва “маданий кодлар”(6, 127) каби ифодаларни ҳам қўллашган. Чунки маданий кодлар биз яшайдиган оламни турлича моделлаш ёки талқин қилиш имконини беради. Ю.М. Лотманнинг фикрича, “Иккиласми моделлаш тизими, яъни маданий кодлар шундай семиотик тизимки, улар ёрдамида дунё модели ва унинг

қирралари (фрагментлари) қурилади”(11, 401). Яъни, дунё ва унинг барча унсурларини тасаввур қила олишда иккиласми семиотик кодлар муҳим аҳамият касб этади.

Г.С. Кнабе маданият семиотикасини ўрганар экан, семиотик кодлар бўйича шундай фикрни баён қилади: “Семиотик кодлар шундай тилки, тарих инсон билан, онг эса рух билан гаплашади. Белги эса инсоният оламидаги реаллик ва модел”(3, 46) ҳисобланади. Бундан қуйидаги холосага келишимиз мумкин: семиотик кодлар орқали ўтмиш ва ўша давр одамларининг оламни қандай тасаввур қилганлиги ҳақида хабар топамиз. Бу маълумотлар эса кўпроқ фразеологик бирликларнинг ўз ва кўчма маъноларини таҳлил қилиш билан зоҳир бўлади. Масалан, ўзбек тилидаги “деворнинг ҳам қулоғи бор” фразеологик бирлигини талқин қилиш билан ўзбек миллатига хос тарихдан хабардор бўламиз. Қадимда уйлар пахса деворлардан қурилган ва уй атрофи деворлар билан ўраб олинган. Девор қўшни, уй ичида гапни эшитмаслик учун бир тўсиқ вазифасини бажарган. Натижада шундай фразеологик бирлик вужудга келган. “Деворнинг ҳам қулоғи бор” фразеологик бирлиги ичida яширинган маданий код “оғоҳ бўлиш”ни ифодалайди. “Деворнинг ҳам қулоғи бор” фразеологик бирлиги ҳозирда ҳам шу мазмунга ишора қилади ва мулоқотда кенг қўлланилади.

Юқоридаги фикрларга таяниб айтиш мумкинки, маданий код вербал кодлар таркибига киритилади. Демак, маданий код муайян шахс ёки миллат менталитетини намоён қилувчи борлиқдаги барча моддий ва маънавий маданийлашган ва нолисоний ҳодисаларни сақлаш, шунингдек, оламнинг лисоний, маданий, маънавий, диний ва шу каби турфа манзараларини очиб берувчи шартли белгидир. Зоро, маданий код асосини тил бойликлари бўлган фразеологик бирликлар ташкил қилади, улар орқали олам манзаралари идрок қилинади, авлоддан-авлодга етказиб берилади. Чунки айнан фразеологик бирликларда маданий семиотик аспектни ифодаловчи яширин маънолар мавжуд.

Айнан фразеологик бирликлар орқали маданий белги аспекти янада ойдинлашиб, юзага чиқиб бориши рус олимлари томонидан тадқиқ қилинган. Жумладан, М.Л. Ковшова маданий кодларни ифодаловчи фраземаларнинг лисоний ва нолисоний хусусиятлари ҳақида шундай дейди: “Фразеологизмларнинг маданий талқини вербал маданий белгиларнинг ифодаланиш йўлларини ҳосил қилади. Бу йўллар орқали тематик маданий кодлар доирасида маданий белгилар моҳиятини ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини очиб бериш мақсадида турлича маданий маъноларни юзага келтиради. Фразеологизмлар маданий талқинининг асосий қатлами тематик маданий кодлар ҳисобланиб, уларнинг сўз компонентлари орқали

фразеологизмларнинг ўзаро муносабати ҳамда уларни ташкил қилувчи бирликларнинг ҳам маданий маънолари ўз тасдигини топади”(4, 176). Бундан шундай холосага келиш мумкинки, фраземалар маданий талқинининг негизини тематик маданий кодлар ташкил қиласди.

В.В. Красных фраземаларни тематик жиҳатдан бир неча маданий кодларга ажратган. У маданият кодларини инсоннинг архетипик тасаввурлари деб изоҳлайди ва маданият кодлари уларни кодлайди, деган фикрни билдиради. Шунингдек, олима маданий кодларни фразеологик бирликлар асосида тадқиқ қилиш жараёнида уларни олтита, яъни: **соматик (тана аъзоси), макон ёки фазовий, замонга хос, предметга хос, биоморф ва маънавий кодларга**(5, 26) ажратган. В.В. Красных маданий кодлар олам ҳақидаги аниқ тасаввурларни беради, улар метр-этalon қатлам, яъни ўлчов бўлиб хизмат қиласди, деб таъкидласа, З.Г. Сабитова маданий кодлар, асосан, маданий коннотацияларни ифодаловчи иборалар, фразеологик бирликлар ва паремияларда акс этади, деган холосага келади.

Келтирилган фикрлардан англаш мумкинки, маданий код инсоннинг ilk онг-шууридаги тасаввур бўлиб, қадимги диний онг шакли саналади. Маданий кодлар бирор-бир нарсани номлашнинг ички шакли кенгайиши билан тематик гурухларга ажралиб бораверади. Чунки маданий кодлар динамик, яъни замонлар ўтиши билан ўзгариб янги шакл-шамойилга эга бўлади. Лекин уларни боғловчи маданий код ўзгармаслиги мумкин. Масалан, **дақёнусдан қолган** фразеологик бирлик *алмисоқдан қолган* ёки оддий сўзлашув тилида **бобомдан қолган** деган фразема билан алмашган бўлса-да, унинг маданий коди “эскирган” ҳолда сақланиб қолган.

Тематик маданий кодлардан соматик маданий кодларни ўзбек тили фраземалари мисолида кўриб чиқсак, улар ёрдамида ўзбек халқи маданиятининг ифодасини, яъни тана кодлари билан оламни тасаввур этиш мумкинлигини кузатамиз.

Фраземалар	Денотати	Маданий коди
соматик, яъни тана коди		
боши кўкка етмоқ	боши осмонга етиши	<i>хурсандлик</i>
кулогини тишлаб қўймоқ	кулогини тишлаш	<i>унаштириши</i>
Макон ва фазога хос код		
тентакка Тўйтепа бир қадам	тентак учун Тўйтепа шахри жуда яқин	<i>яқин масофа</i>
бурнининг тагида	бурун ёнида	<i>жуда яқин</i>
Замон ва даврга хос код		
бошидан ўтказмоқ	бошдан кечириш	<i>ўтказиши</i>
юз йил бурун	юз йил олдин	<i>илгарилари</i>
Предметга хос код		

Маданий кодлар удумлар орқали ўзбек халқининг маънавий дунёсини очиб беради. Келтириб ўтилганидек, макон ёки фазога хос маданий код инсон тана аъзоси номи иштирокидаги фразеологик бирлик бўлиб, унинг ёрдамида майдон ўлчови ва замонга хос код инсон ҳаракати орқали аниқланган.

Иzlанишларимиз натижасида шундай хуносага келдикки, В.В. Красных илмий таҳлил қилган олтита маданий код фақат метр-эталон вазифасини бажармайди, балки олима ўрганган маданий кодлар факат славян халқларининг турғун бирикмаларига мослигини кўрсатади. Масалан, ўзбек тилидаги “қўли очиқ” ибораси ўлчов функциясини эмас, инсоннинг *саҳиълик* маданий белгисини англатади. Демак, фразеологик бирликлар ҳам метр-эталон функциясини бажарувчи, ҳам миллат менталитетини очиб берувчи маданий кодлардир.

Фразеологик бирликларни тиллар киёсида ўрганишда маданий код ўша миллат тили, тарихи, рухияти, яшаш тарзи ҳақида маълумотларни эслатиб турувчи модел вазифасини бажаради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Umberto E. Semiotics and the Philosophy of Language. – Bloomington, 1986.– 239 р.
2. Бразговская Е.Е. Языки и коды. Введение в семиотику культуры. – Пермь: Перм.гос.пед.ун-т, 2008. – 204 с.
3. Кнабе Г.С. Семиотика культуры: Конспект учебного курса. – М.: Рос.гос.гуманит.ун-т, 2005. – 63 с.
4. Ковшова М.Л. Лингво-культурологический метод во фразеологии: Коды культуры. Изд-во 2-е. – М.: Либроком, 2013. – 456 с.
5. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. Лекционный курс. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
6. Культурология: Учебник / Под ред. Ю.Н.Солонина, М.С. Каган. – М.: Высшее образование, 2007. – 566 с.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. – 208 с.
8. Подюков И.А. Культурно-семиотические аспекты народной фразеологии. – Пермь, 1996. – 361 с.
9. Chandler D. Semiotics the basics. – London and New York. Taylor & Francis e-library, 2007. – 326 р.
10. Сабитова З.Г. Лингвокультурология. – М.: Флинта, 2013. – 524 с.
11. Структура и семиотика художественного текста // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1981. // Ю.М.Лотман Семиосфера. – С.-Петербург: Искусство-СПБ, 2000. – 401 с.
12. Тинякова Е.А. Язык как форма существования культуры и концепции нелингвистического позитивизма. – Москва-Берлин и Директ-Медиа, 2015. – 243 с.
13. Усмонова Ш., Бекмухamedова Н., Искандарова Г. Социолингвистика. – Ташкент.: Университет, 2014. – 83 с.